

УДК 821.161.3

**БЕЛАРУС НА ЧУЖЫНЕ: ВОБРАЗЫ ПАЛОННАГА, ІНТЭРНАВАНАГА,
ВЫВЕЗЕНАГА НА ПРЫМУСОВУЮ ПРАЦУ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ХХ СТАГОДДЗЯ**

*канд. філал. навук, дац. З.І. ТРАЦЦЯК
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)
zoia.tretyak@rambler.ru*

Артыкул прысвечаны шматаспектнаму асэнсаванню вопыту палонных, інтэрнаваных і вывезеных на прымусовую працу ў айчыннай прозе ХХ ст. У якасці матэрыяла даследавання абраны асобныя праявіны творы А. Адамовіча, В. Быкава, Ц. Гартнага, М. Гарэцкага, Л. Дайнекі, Я. Коласа, М. Машары, Б. Сачанкі. Адзначаецца, што пісьменнікі розных пакаленняў звярталіся да дадзенай тэмы, каб заглыбіцца ў імагалагічныя праблемы (успрыняцце «чужога»: ладу мыслення, норм паводзін і міжасабовых зносін, побыту), высветліць змены, што адбываюцца ў душы персанажа пад уплывам экстрэмальных падзей. Асобная ўвага звернута на вобраз здрадніка – асобы, што не вытрымала фізічных катаванняў і псіхалагічнага ўціску.

Ключавыя словы: *беларуская літаратура, ваенная проза, вобразы палонных, інтэрнаваных, вывезеных на прымусовую працу.*

Уводзіны. Развіццё беларускай ваеннай прозы ХХ ст. немагчыма ўявіць без засваення тэмы «свой сярод чужых». Паводле гісторыка і ваеннага антрапалага А. Сяняўскай, «“чужое” ўспрымаецца парознаму, у залежнасці ад шматлікіх фактараў. Перш за ўсё, розная сама падрыхтаванасць успрыняцця іншага, дыяпазон якой шырокі: ад інтарэсу і цікаўнасці да абыякавасці і далей – да актыўнага непрымання, адмовы ўспрымаць. Як правіла, адносіны да чужога насцярожаныя, а часцей – і негатыўныя» [1, с. 9]. Адмысловую старонку нацыянальнай ваеннай прозы складае па-мастацку пераасэнсаваны вопыт палонных, інтэрнаваных і людзей, якіх вывезлі на прымусовую працу. Усе дзейныя асобы апынуліся ў «чужым» асяродку і былі вымушаны будаваць свае адносіны да наглядальнікаў, мясцовага насельніцтва і, шырэй, новага маргінальнага статусу, іншага грамадска-палітычнага ладу і сістэмы міжасабовых зносін, асабліва калі ўзнікала неабходнасць кантактаваць з пераможцамі, перакананымі ў сваіх надзвычайных правах і высокай місіі.

Створаныя ў розны час кнігі беларускіх праявікаў дазваляюць прасачыць трансфармацыі ў грамадскім стаўленні да згаданых сацыяльных груп: ад спачування і ўхвалення мужнасці і трываласці (у гады Першай сусветнай вайны) да татальнай падазронасці і афіцыйнага непрымання ў СССР (у час Вялікай Айчыннай вайны і адразу пасля яе заканчэння). Адначасова мастацкія слова розных пакаленняў адзначалі непадробную цікаўнасць суайчыннікаў да герояў, чый вопыт звязаны з вымушаным знаходжаннем на тэрыторыі дзяржавы-агрэсара. Асобным пытаннем паўставалі адносіны чужынцаў да людзей, якія не па сваёй волі апынуліся на іх зямлі і пачалі існаваць паводле алагічных і здэклівых законаў вайны. Матэрыялам даследавання сталі наступныя літаратурна-мастацкія творы: абразок «Палонны» М. Гарэцкага, апавяданне «Балаховец» Я. Коласа, раманы «Сокі цаліны» Ц. Гартнага, «Ішоў дваццаты год» М. Машары, «Карнікі» А. Адамовіча, «Чужое неба» Б. Сачанкі, «Футбол на замініраваным полі» Л. Дайнекі, апавесці «Аблава», «Альпійская балада», «Жураўліны крык» і «Пакахай мяне, салдацік» В. Быкава.

Асноўная частка. На наш погляд, перажытае палоннымі, інтэрнаванымі і вывезенымі на прымусовую працу паўстае як своеасаблівы (даведзены да мяжы фізічных і псіхічных магчымасцей) адбітак аналагічнага досведу суайчыннікаў, якія засталіся на радзіме, занятай ворагам: ці то частцы Расійскай імперыі, ці то краіны Саветаў. Пісьменнікі (часам ненаўмысна) падкрэслівалі, што абедзве групы персанажаў пакутавалі, бо штодзённа існавалі ў сітуацыі, калі «не на той мове гаворыш, не па тых звычаях жывеш, яшчэ нічога не зрабіў, а ўжо непапраўна вінаваты – і акупанту, і вызваліцелю, і любому, хто мае сілу ды зброю, і мусіш гінучь і гарэць у адскім полімі ...» [2, с. 73]. Два рознаскіраваных вектары чалавечага існавання раптам уяўляліся падобнымі, бо асоба сутыкалася з мілітарызмам, дэспатызмам ці таталітарызмам, чыя спецыфіка (незалежна ад геаграфічнай лакалізацыі) вызначалася антыгуманнасцю.

М. Гарэцкі адным з першых у новай беларускай літаратуры звярнуўся да вопыту палонных. Аднайменны «сібірскі абразок», напісаны ў 1926 годзе, акрэсліў той шэраг пытанняў, якія асэнсоўваліся беларускай прозай напрацягу стагоддзя. Паводле М. Мушынскага, «у цэнтры пісьменніцкай увагі, як і ў творах, дзе гаворка ішла пра беларусаў-перасяленцаў, нязменна аказваўся чалавек цікавага лёсу, адметнага характару» [3, с. 389]. Сімптаматычна, што апавядальнік так і не згадаў імя персанажа, які ў сваім нядаўнім мінулым, імкнучыся з палону на Радзіму, двойчы спрабаваў збегчы. Гісторыя палоннага, нягледзячы на захаваны зрабіць яе адметнай, усё ж задужа лаканічная, бо расказана і занатавана М. Гарэцкім у час, калі высокі статус асобы быў скасаваны татальнай вайной і рэвалюцыяй. Таму яна выглядала больш-менш тыповай для той эпохі, калі персанальнае, унікальнае і спецыфічнае патанала ў плыні надзвычайных буйнамаштабных катаклізмаў.

Былы салдат, потым палонны, а зараз бежанец, успрымаў нягоды, што напаткалі яго падчас навалы-кантынума, як наканаванне. Перажыўшы фізічнае катаванне і маральныя пакуты, ён знешне спакойна трымаў новыя жыццёвыя калізіі. Паводле М. Гарэцкага, набыты вопыт дазваляў стаічна пераносіць выпрабаванні, па-філасофску ставіцца да іншых. Герой зразумеў матывы беластоцкага паляка, які выдаў уцекачоў афіцыйным уладам. Такія паводзіны матываваліся прагматычным жаданнем зарабіць 25 марак за кожнага экс-палоннага.

Асаблівай нянавісці да кайзераўцаў няма і ў аповедзе пра пакаранне: «Нас злавілі. Падвесілі на дзве г[адзіны]. Самлеў. 2 тыдні суровага арышту: давалі хлеба і поліўкі цераз два дні. Шкілет. У шпіталь ...» [4, с. 337]. Прастора шпітала стала для палоннага лёсавызначальным месцам, дзе ён застаўся сумленна працаваць, пазнаёміўся з параненым афіцэрам, які некалі трымаў кандытарскую ў Пецярбургу і таму лічыў палоннага «земляком», і з сястрой міласэрнасці графіняй-немкай, што закахалася ў яго. Апа-вядальнік даверліва паставіўся да рамантычнай гісторыі, бо былы салдат згадаў яе без кроплі гонару ці жадання выхваліцца (якое кідалася ў вочы, калі персанаж разважаў пра свае «лінгвістычныя» здольнасці).

Айчыныя мастакі слова падымалі дастаткова далікатныя пытанні, што датычыліся асобных рыс нацыянальнага характару, якія вызначалі адносіны чужынцаў да палонных. Так, Я. Колас у апавяданні «Балаховец» распавёў пра асобныя назіранні, зробленыя за мяжой: «англічане і французы, дык тыя, падлы, зяйдлы ў рабоце ... І калі ўжо англічанін стаў на работу, дык робіць, гад, увесь час і ў бок не зірне. А наш брат стукнуў два разы ды і аглядаецца або цыгарку круціць ... Французаў і англічан немец лепей карміў і даваў гадзіну адпачыць па абедзе, а нам адпачыць не давалі і кармілі буракамі ... Паважалі іх болей, вот і ўсё» [5, с. 381]. Галоўны герой апавядання, паводле аўтарскай задумы, выглядаў як нон-канфарміст, што дазваляў сабе ў тым ліку і вольныя выказванні на балючыя тэмы (прыгнёт на ўсіх узроўнях адвучыў чалавека атрымліваць асалоду ад працы). Персанажа, які сам захапляўся цясярствам, абурала, што нехта дазваляў сабе не выконваць абавязкі (нават знаходзячыся пад прымусам), тым самым няславячы ўсіх прадстаўнікоў свайго народу. У дадзеным выпадку размова ішла не столькі пра адмысловыя адносіны да свайго этнасу ці палонных, колькі пра асабістыя аксіялагічныя арыентацыі, што ўзрасталі на глебе агульнанацыянальных уяўленняў пра сумленнасць.

Іншая канцэпцыя чалавека ў палоне пададзена ў чацвёртай квадра рамана «Сокі ціліны» (1922) Ц. Гартнага: аўтар вылучыў гісторыю этнічнага немца Рудольфа Шульца – «чужога» і ў Расійскай імперыі, і ў Нямеччыне. У Германію персанаж патрапіў выпадкова: паводле абсурднай логікі вайны, яго выменялі на рускага палоннага. «Жалезны ланцуг суровае, пагалоўнае ваеншчыны» [6, с. 398] адразу прыкаваў новапрыбылага да кайзераўскай арміі. Бязмежная ўлада войска не змагла зламаць волю персанажа, які апынуўся ў Курляндзі і ўсвядоміў, што «перад ім – знаёмыя твары прамігаўшых у Пецярбургу салдат. Няўжо іх браць у цэль і засцілаць мёртвымі целамі патоптаных паплавы?.. У абед – ён палонны» [6, с. 399]. Кола замкнулася: персанаж паспытаў долю і вольнага чалавека, на правы якога «забыліся» ўлады, і салдата-забойцы па прымусе, і палоннага, які загінуў ад рукі былога суайчынніка. Эпізод ілюстраваў татальную абсурднасць сусветнай вайны, якая пераблытала ўсе з'явы рэчаіснасці, наблізіўшы чалавецтва да небяспечнай кропкі.

Персанажы, якія зведалі горыч палону ў часы Першай сусветнай вайны, узнікалі і на старонках кніг, прысвечаных нацыянальнай гісторыі мінулага стагоддзя, што з'явіліся пасля 1950 года. Так, В. Быкаў у аповесці «Аблава» (1989) распрацаваў біяграфію Хведара Роўбы («сапраўдную адысею чалавечых пакут» [7, с. 198]). Як і пісьменнікі-папярэднікі (Ц. Гартны, М. Гарэцкі, Я. Колас, М. Машара), аўтар разважаў пра працу палонных: «... рабіць прымушалі штодня без выхадных і святаў. І яны рабілі, як чэрці, як валы, – усе гаспадарчыя работы ў полі, на гумне і дома» [8, с. 422]. Жыццёвы вопыт падказваў рэпрэсаванаму Хведару, што ў Нямеччыне яму было за што рабіць: яго кармілі па-людску, баўэр больш-менш прызна ставіўся да працаўнікоў-іншаземцаў. У той жа час, паводле В. Быкава, не абыходзілася і без знаёмства з асобнымі рысамі нямецкага характару: гіпертрафаванай дысцыплінаванасці і прагі справядлівасці. На гэтым грунце ўзнікалі напаўкур'ёзныя выпадкі. Адночы Хведар пакараў за свавольства ўнука баўэра, справакаваўшы гаспадара на адмысловую рэакцыю: «... Фэдэр пойдзе на працу ў адной кашулі, без порткаў» [8, с. 423]. Пісьменнік з псіхалагічнай дакладнасцю ўзнавіў усе пакуты, якія вытрымаў за той дзень яго герой. У рэшце рэшт Хведар пачаў успрымаць тую злыбяду як жарт, праяву асаблівай цікаўнасці немца да чалавека паднявольнага, прадстаўніка той расы, якую пазней фашысты абвясцілі ніжэйшай.

М. Машара ў рамане «Шоў дваццаты год» (1973) асэнсаваў досвед беларуса-чырвонаармейца, які падчас савецка-польскай вайны браў удзел у паходзе на Варшаву. У выніку пралікаў камандавання баец спазнаў не толькі ўзнёслы настрой пераможцы, але і вытрымаў нястачы, звязаныя з адступленнем, якое па волі лёсу скончылася ва Усходняй Прусіі, куды савецкія вайскоўцы патрапілі выпадкова, бо ў паніцы ратаваліся ад ворага. Пісьменнік падкрэсліваў, што тэарэтычна статус інтэрнаванага адрозніваўся ад статусу палоннага, але ў 1920 г. у Нямеччыне гэтыя ролі нівіляваліся.

Інтэрнаваны прайшоў некалькі стадыяў знаёмства з нямецкай рэчаіснасцю. Першай рэакцыяй было захапленне: «чужы» сутыкаўся з радыкальна іншымі побытавымі дэталімі, якія лаканічна

характарызаваўся так: «усюды была адметная чысціня, парадак і акуратнасць» [9, с. 167]. З цягам часу пазітыўных эмоцый паменела, бо палонны сутыкаўся з самымі рознымі праявамі мясцовага жыцця, якія нават выклікалі жаданне выказацца ў з'едлівай форме прыпеўкі: «Сабак запрэгла тут культура, / Яна замучыла кароў ... / Ах ты, нямецкая культура, / Я не вазьму цябе дамоў» [9, с. 220]. Акрамя таго, знаходжанне ў спецыяльным лагера мела на ўвазе кантакты з разнаітымі асобамі: ад прадстаўнікоў «Саюза рускіх людзей ў Германіі» (у кантэксте твора ўспрымалася выключна як контррэвалюцыйная арганізацыя, варажыя чырвонаармейцам) да «Саюза хрысціянскай моладзі Амерыкі»; ад нямецкіх рабочых і сялян да святароў і баўэраў. Трэба мець на ўвазе, аднак, што аўтар, у згодзе з кантэкстам свайго часу, старанна абуджаў класавую свядомасць чытача, таму ў большасці выпадкаў выкрываў «заганы» кожнага іншаземца ці эмігранта.

Калі М. Гарэцкі ў абразку «Палонны» стрымана падаваў рамантычныя пачуцці персанажаў, то М. Машара ўвасобіў палкную натуру і чырвонаармейца Міхася, і дачкі фермера Марты. Аўтар рамана «Ішоў дваццаты год», мабыць, лічыў пачуцці трывалым грунтам для «перавыхавання» дачкі багатага баўэра ў камуністычным рэчышчы. І ўсё ж нават відавочныя прапагандысцкія мэты твора не змаглі прымусіць аўтара схлусіць і зрабіць гераіно-немку свядомым барацьбітом за дыктатуру пралетарыату па ўсім свеце.

Наступны этап у мастацкім асэнсаванні вобразаў палонных і прымусова вывезеных на працу звязаны з тэмай Вялікай Айчыннай вайны. Спатрэбіўся час, каб беларуская савецкая проза пачала распрацоўваць дадзеную тэму. Некалькі дзесяцігоддзяў прататыпы персанажаў з рэальнага жыцця афіцыйна ўспрымаліся выключна як «ворагі народа», здраднікі савецкаму ладу жыцця. Таму заглябіцца ў псіхалогію такіх дзейных асоб асабліва не выпадала, бо прыйшлося б пайсці насуперак пануючай ідэалогіі.

Разважаючы пра досвед палонных, пісьменнікі другой паловы ХХ ст. перш за ўсё выказваліся наконт сутнасці фашызму: «сумачкі з чалавечай скуры, грабянцы з чалавечых касцей, валасы для канатаў, попел для палёў ... Няўжо калісьці быў Хрыстос? Няўжо чалавецтва стварыла таварыства Чырвонага Крыжа і Чырвонага паўмесяца? Няўжо дзівакі-медыкі лячылі ў трапічных лясах малпаў і сланоў?» [10, с. 97]. З адмысловай жорсткасцю, пагардай да гуманізму і суцэльным жаданнем знішчыць асобу сутыкнуліся савецкія палонныя, якія трапілі ў канцэнтрацыйныя лагеры. Пісьменнікі вылучалі два тыпы паводзін у экстрэмальнай сітуацыі: стаічнае трыванне і захаванне чалавечага аблічча, прыстасавальніцтва з перспектывай ператварэння ў здрадніка (не столькі пэўнай краіне і сістэме яе ідэалагем, колькі аксіялагічным дамінантам, засвоеным да дзяцінства).

Асобна ў дадзеным выпадку варта адзначыць рамана А. Адамовіча «Карнікі» (1980) з яго сістэмай вобразаў палонных-зраднікаў. Аўтар падкрэсліваў, што не кожны з годнасцю прымаў адкрыццё, што «гэта гоняць палонных, гэта працуюць палонныя! Забілі палоннага, шэрым шынельным камяком ляжыць ён на ўскрайку дарогі ... Па-нялюдску худыя, нейкія паржавелья – гэта мы! С жаночымі вялізнымі вачыма – гэта мы!» [11, с. 126–127]. Больш прыцягальнай здавалася ідэя толькі аднойчы забыцца на свае погляды, каб выратаваць фізічную абалонку ад пакут. Паводле пісьменніка, шмат хто з яго персанажаў цешыўся ілюзіяй, што пасля гэтага асоба можа вярнуцца да першапачатковага аблічча. Потым персанажы шукалі розныя сродкі, каб абяліць сябе: «Я здрадзіў сваёй Радзіме, я прадажнік, я нягоднік, але я быў салдатам у стане ворага, а не вылюдак і кат!» [11, с. 146]. Менавіта апошнія азначэнні характарызаваў ролі, якія былыя палонныя атрымалі ад сваіх новых гаспадароў.

Л. Дайнека ў рамана «Футбол на замініраваным полі» (1983) таксама заглябіўся ў псіхалогію персанажа-палоннага, які фармальна не здрадзіў, але пайшоў на кампраміс з сумленнем: не распавёў іншым нявольнікам пра вар'яцкі план правесці футбольны матч на замініраваным полі. Першакрыніцай яго ўчынку, паводле пісьменніка, былі думкі кшталту: «Як усё-такі хочацца выжыць! Як хочацца вярнуцца з гэтага пекла дадому, убачыць маці, сясцёр, з'ездзіць па дровы, пахадзіць з касой па лузе, удыхнуць на поўныя грудзі свежага ляснага паветра. Каму трэба, каб я загінуў? Што дасць мая смерць?» [10, с. 96]. Здавалася б, натуральныя разважанні хавалі за сабой постаць слабога чалавека, які спрабаваў вытлумачыць сабе, чаму ён не папярэдзіў сяброў, а знайшоў магчымасць выратаваць выключна сябе.

Апынуўшыся за кратамі, персанажы-палонныя так ці інакш кантактавалі і з немцамі, і з суайчыннікамі. Асобна пісьменнікі спыняліся на постацях ідэйна загартаваных фашыстаў і служкаў-салдатаў, якія падпарадкоўваліся ім. «Сапраўдныя арыўцы» і іх паслугачы звычайна паўставалі ў самым негатыўным абліччы, як персанажы, пазбаўленыя сумлення і чалавечнасці. Іх жаданне выглядаць і паводзіць сябе як звышлюдзі гублялася за «бабскай дробязнасцю, сквапнасцю да ежы і да пасылак, усялякага барахла» [11, с. 131]. Згадаем эпізод з рамана Л. Дайнекі «Футбол на замініраваным полі», прысвечаны нямецкаму святу, пабачану вачыма палоннага: «Калона школьнікаў прайшла каля нас так блізка, што да любога з іх я мог дакрануцца рукою. Маленькія немцы нават не зірнулі на нас, нібы мы былі дрэвамі гэтага лесу. Яны глядзелі на свайго аднарукага настаўніка, маршыравалі і неслі партрэты Бісмарка, Гіндэнбурга, Гітлера і паганскага бога Вотана ... Усё гэта рабілася моўчкі, дужа сур'ёзна, у нейкім рэлігійным экстазе. ... Я глядзеў на ўсё гэта прадстаўленне і ніяк не мог уцяміць, для каго паказваецца спектакль з партрэтамі на дубах – для нас ці для саміх немцаў? Калі для нас, то не трэба старацца. Германскай культурай і цывілізацыяй усе мы былі ўжо сытыя па горла. ... Усё-такі гэта, напэўна,

рабілася для саміх немцаў. І дарослыя, і дзеці, яны так хацелі верыць у сваю звышчалавечнасць, у сваю гістарычнасць. Магутны дубовы лес павінен быў напаміць ім аб гераічных продках, аб закаваных у сталь рыцарах, якія па бурлівым Балтыйскім моры плылі на ўсход, высаджваліся на незнаёмых багатых берагах, скаралі слабыя паганскія народы ...» [10, с. 111]. Пафасная атмасфера мерапрыемства знікла з прычыны банальнага і звязанага з «нізавым» моманту: адзін з хлопчыкаў, не вытрымаўшы эмацыянальнага прэсінгу, намачыў штонікі. Найгоршым было тое, што такую паразу заўважылі не толькі самі немцы, але і палонныя.

У той жа час беларускія савецкія пісьменнікі падкрэслівалі, што іх героі-ваеннапалонныя праводзілі мяжу, якая аддзяліла звычайнага немца, далёкага ад вялікай палітыкі, ад нацыста. У творах празаікаў-«шасцідзсятнікаў» і іх бліжэйшых наступнікаў паказвалася, як думкі людзей у канцэнтрацыйным лагерах круціліся вакол прычын, што вымусілі шараговых жыхароў Германіі падпарадкавацца новай аксіялагічнай сістэме, якую яны ў глыбіні душы не прымавалі.

В. Быкаў яшчэ на самым пачатку творчай кар’еры лаканічна сфармуляваў універсальную «формулу» быцця палоннага: у аповесці «Трэцяя ракета» (1961) адзначалася, што «ў палоне чалавек адразу губляе ўсё, што паначапляла жыццё: кубікі, шпалы, ордэны, дыпломы, білеты. Застаецца адно толькі пры ім – яго душа» [12, с. 319]. Зыходзячы з гэтай па-філасофску глыбокай пасылкі, мастак слова і надалей распрацоўваў дадзеную тэму. Дарэчы, працытаванае выслоўе, на наш погляд, падсумоўвае развагі беларускіх пісьменнікаў розных пакаленняў.

Захаванне чалавечых якасцей, паводле В. Быкава, залежала ад здольнасці вытрымаць моцныя пачуцці. Адным з выпрабаванняў у палоне для Івана Цярэшкі з аповесці «Альпійская балада» (1963) стала каханне. Па-першае, персанаж, разумеючы сваё жудаснае становішча, не імкнуўся абцяжарваць сябе клопатам пра іншага, адказнасцю за нечы лёс: «За гады вайны ён зусім ужо адвык ад такога простага чалавечага імкнення, якім ёсць імкненне да шчасця. Дзе ўжо там было жадаць шчасця, калі апошнія магчымасці выдаткоўваліся на тое, каб як-небудзь выжыць, не даць знішчыць сябе, а для гэтага быў толькі адзін спосаб – забіць» [13, с. 524]. Быкаўскія персанажы не толькі фізічна знішчалі ворага, але і забівалі (прыглушалі) самыя натуральныя правыя сваёй душы, якая павінна была пазбавіцца сентыментальнага і рамантычнага. Па-другое, размовы з прадстаўніцай іншага народа – італьянкай Джуліяй – вымусілі Івана паразважаць пра хібы ў савецкім грамадска-палітычным ладзе, падысці да нейкай таямнічай мяжы, за якой знаходзілася здагадка пра тыпалагічную блізкасць таталітарных рэжымаў.

Напрыканцы XX ст. В. Быкаў зноў звярнуўся да тэмы прымусовага знаходжання ў Нямеччыне (аповесць «Пакахай мяне, салдацік», 1996). Але замест тыповых для савецкай літаратуры персанажаў-пакутнікаў, з якіх здзеквалася мясцовае насельніцтва, аўтар намаляваў вобраз беларускай дзяўчыны Франі, што патрапіла ў сям’ю доктара Шарфа – інтэлектуала, які не выракся маральна-этычных ідэалаў. Дзякуючы такому сюжэтнаму ходу, пісьменнік меў магчымасць расказаць пра станючы вопыт гераіні, якая шмат чаму навучылася ў сям’і чужынцаў. Значна і тое, што ў вусны Франі ўкладзены шэраг думак, якія правакавалі на роздум не толькі Змітрака Барэйку, але і сучаснікаў самога В. Быкава: «Нацызм і камунізм ёсць два канцы адной палкі» [14, с. 481]; «Чалавечнасць ... Тое, што ідзе ад Бога, а не ад д’ябла. Ці ад малпы, як дарвіністы пісалі. Усё ж у нас дужа мала боскага. Ці яшчэ не набылі, ці бальшавікі адабралі» [14, с. 494]. Такім чынам, Франя фармулюе тыя высновы, да якіх падыхоў у аповесці «Альпійская балада» Іван Цярэшка.

Іншы досвед вывезеных на прымусовую працу прадстаўлены ў кнізе Б. Сачанкі «Чужое неба» (1975). Аўтар падаў працэс своеасаблівага духоўнага сталення галоўнага героя, які, згадваючы мінулае і слухаючы галасы іншых апавядальнікаў, наноў спасцігаў перажытае ў Германіі. Адной з першых значных высноў, зробленых далёка ад радзімы, была наступная выснова: «і хоць непрыязь да немцаў, да ўсяго чужога ў мяне была ранейшая, усё ж часцей і часцей апаноўвалі мяне вось якія думкі: “Немцы – яны таксама розныя, мусіць. Сярод іх ёсць гады, фашысты, але ёсць і такія, як і мы, людзі”» [15, с. 226]. Згодна з гэтай логікай людзі, якія прымусова працавалі ў маёнтку, спачувалі маладзенькай дачцы гаспадара, якая не вытрымала душэўных пакут пасля заўчаснай смерці мужа-авіятара і здзейсніла самагубства. Чалавечая трагедыя адсунула думкі пра тое, што загінуў фашысцкі афіцэр, які, верагодна, не аднойчы нёс смерць на савецкія паселішчы.

Персанажы Б. Сачанкі мелі адметны досвед, бо яны кантактавалі не толькі з этнічнымі немцамі, але і рускімі эмігрантамі, якія пакінулі радзіму пасля кастрычніка 1917 г. У пэўнай ступені гэтыя дзейныя асобы таксама адносіліся да «чужых», бо іх светапогляд адрозніваўся ад ладу мыслення людзей, выхаваных у краіне Саветаў. Паказальна, што галоўны герой кнігі сутыкнуўся з праявамі моўнага ўціску. Рафінаваная Эльвіра Эрнэстаўна не жадала пагадзіцца з існаваннем беларускага народа і яго мовы, лічыла і тое, і другое прыдумкай зласлівых бальшавікоў, якія пазбавілі яе радзімы і гонару за рускі народ. Яе муж, слухаючы, як беларускі хлопчык напаміць чытае паэму «Тарас на Парнасе», прыйшоў да зусім іншых высноў: «Гэта паэма! Гэта мова! Гэта цэлая стыхія! Хай развіваецца, хай кожны творыць на той мове, якая яму блізка, якую ён ведае. Навошта ж забараняць, замяняць адной мовай, хай сабе і вялікай, прыгожай, усе астатнія мовы?» [15, с. 251]. Такія думкі выглядаюць не толькі як спроба вытлумачыць уласную жыццёвую пазіцыю і абвергнуць жончыны прадурзятты меркаванні, але і як адмысловая кры-

тыка той ідэалогіі, якая імкнецца выкараніць плюралізм у яго розных праявах (згадаем кнігу «Жарнікі» А. Адамовіча, на старонках якой мова пераможанага народа паўстае як трафей: яго можна знішчыць, паэксперыментаваць з ім, пакінуць у занябаным стане).

Заклучэнне. Разгледжаныя вышэй праявы творы А. Адамовіча, В. Быкава, Ц. Гартнага, М. Гарэцкага, Л. Дайнекі, Я. Коласа, М. Машары, Б. Сачанкі – толькі невялікі корпус тэкстаў, якія дазваляюць прасачыць эвалюцыю вобразаў палоннага, інтэрнаванага і вывезенага на прымусовую працу ў беларускай літаратуры ХХ ст. Названыя аповесці і раманы ілюструюць асноўныя тэматычныя дамінанты, што вылучалі кнігі на фоне іншых «ваенных» твораў: спасціжэнне нявольнікам сутнасці «чужога» непасрэдна ў іншай краіне, выкрыццё стэрэатыпнага мыслення «пераможцаў», высвятленне аксіялагічных устаноў чалавека ў анамальных абставінах (погляды на статус асобы, сэнс існавання, сяброўства, каханьня), фармуляванне адносінаў да здрадніцтва (радзіме, іншым дзейным асобам ці сваім ідэалам), знаёмства з героямі-эмігрантамі і прадстаўнікамі іншых народаў – носьбітамі адрознага светапогляду.

ЛІТАРАТУРА

1. Сенявская, Е. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 288 с.
2. Сінькова, Л. Беларуская мастацкая традыцыя ў творах non-fiction С. Алексіевіч / Л. Сінькова // Першая сусветная вайна ў народнай памяці і мастацкім адлюстраванні : мат. Міжнар. навук. канф., Мінск, 7–8 кастрычніка 2014 г. / прадм. і ўклад. С. Гараніна ; навук. рэд. А. Лакотка ; Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2014. – С. 71–76.
3. Мушыньскі, М. Падзвіжнік з Малой Багацькаўкі. Жыццёвы і творчы шлях Максіма Гарэцкага / М. Мушыньскі. – Мінск : Беларуская навука, 2008. – 510 с.
4. Гарэцкі, М. Палонны / М. Гарэцкі // Збор твораў : у 4 т. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1984. – Т. 1 : Апавяданні 1913–1930. – С. 336–337.
5. Колас, Я. Балаховец / Я. Колас // Збор твораў : у 14 т. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1973. – Т. 5 : Апавяданні паслякастрычніцкага перыяду і «Казкі жыцця». – С. 359–390.
6. Гартны, Ц. Сокі цаліны / Ц. Гартны // Збор твораў : у 4 т. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – Т. 3 : Раман. – С. 5–506.
7. Ламека, Н. Міфалагема адысеі ў Джэймса Джойса («Уліс») і Васіля Быкава («Аблава») / Н. Ламека // Да 80-годдзя народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава : зб. навук. артыкулаў. – Мінск, 2005. – С. 198–203.
8. Быкаў, В. Аблава / В. Быкаў // Поўны збор твораў : у 14 т. – Мінск : Саюз беларускіх пісьменнікаў ; М. : ТАА «Выдавецтва “Время”», 2005. – Т. 2 : Аповесці. – С. 375–453.
9. Машара, М. Шоў дваццаты год / М. Машара. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1973. – 335 с.
10. Дайнека, Л. Футбол на замініраваным полі / Л. Дайнека. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1983. – 303 с.
11. Адамовіч, А. Каратели (Радость ножа, или Жизнеописание гипербореев) / А. Адамовіч // Собрание сочинений : в 4 т. – Минск : Мастацкая літаратура, 1983. – Т. 4 : Каратели (Радость ножа, или Жизнеописание гипербореев). Публицистика и критика 70-х – начала 80-х годов. – С. 5–232.
12. Быкаў, В. Трэцяя ракета / В. Быкаў // Поўны збор твораў : у 14 т. – Т. 4. Аповесці. – Мінск : Саюз беларускіх пісьменнікаў ; М. : ТАА «Выдавецтва “Время”», 2006. – С. 269–404.
13. Быкаў, В. Альпійская балада / В. Быкаў // Поўны збор твораў : у 14 т. – В. Быкаў // Поўны збор твораў : у 14 т. – Мінск : Саюз беларускіх пісьменнікаў ; М. : ТАА «Выдавецтва “Время”», 2005. – Т. 4 : Аповесці. – С. 449–584.
14. Быкаў, В. Пакахай мяне, салдацік / В. Быкаў // Поўны збор твораў : у 14 т. – Мінск : Саюз беларускіх пісьменнікаў ; М. : ТАА «Выдавецтва “Время”», 2005. – Т. 2 : Аповесці. – С. 454–521.
15. Сачанка, Б. Чужое неба. Вузлы памяці / Б. Сачанка // Выбранае: аповесці, раманы ў навелах, апавяданні. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2010. – С. 195–301.

Паступіў 20.06.2018

BELARUSIANS IN A FOREIGN LAND: IMAGES OF PRISONERS OF WAR, INTERNEES, PEOPLE SENTENCED TO HARD LABOUR IN THE TWENTIETH-CENTURY BELARUSIAN LITERATURE

Z. TRATSIK

The article is devoted to the multifaceted study of life experience typical for the prisoners of war, internees, people sentenced to hard labour as depicted in the national literature of the twentieth century. The research is based on the prose works by A. Adamovich, V. Bykau, C. Hartny, M. Harecky, L. Dajnieka, Ya. Kolas, M. Mashara, B. Sachanka. It is pointed out that the writers of different generations turned to the subjects connected with some imagalogue problems (perception of the 'foreign' way of thinking, standards of behavior and interpersonal relationships, everyday life). The authors tried to point out those changes which take place in a character's soul under the influence of some extreme events. Special attention is drawn to the image of betrayer (a person who failed to cope with physical torture and psychological pressure).

Keywords: *Belarusian literature, War prose, images of prisoners of war, internees, people sentenced to hard labour.*